

Kelemen Gábor

Lukács György és Polányi Károly barátsága

Lukács György *Történelem és osztálytudat* (1923) és Polányi Károly *A nagy átalakulás* (1944) című könyve a mai napig a társadalomfilozófia magyar szerzők által írt legkeresettebb nemzetközi jelentőségű klasszikus művei közé tartozik.¹ Az előbbit a nyugati marxizmust megalapozó kötetként tartják számon. Az önszabályozó piac és a társadalmat védő szabályozás „kettős folyamatát” leíró utóbbit pedig a nem marxista szocializmus reprezentatív alkotásának tekintik. A könyveik megjelenése idején mindketten – baloldalként és zsidóként egyaránt – magyarországi menekültek voltak.

Kevesen tudják, hogy a két gondolkodó 1908 és 1911 között szoros kapcsolatban állt egymással. Polányi felesége, Duczynska Ilona 1971-ben közreadott visszaemlékezésében azt írja, hogy a fiatal „Károly személyes kapcsolatai kevesekre szorítkoznak, de annál bensőségebbek. Barátai a korán elhalt Popper Leó és Lukács György”.² Míg Polányi ifjúkoráról aránylag kevés forrás áll rendelkezésünkre, addig a fiatal Lukács életével számos monográfia foglalkozik. A heidelbergi Deutsche Bank székfjében 1917. november 7-én letétbe helyezett, többé már sosem keresett kéziratokkal telt bőrönd tulajdonosában 1972 végén a bank egyik alkalmazottja ráismert a nagy filozófusra. A hamarosan nyilvánosságra hozott, s az 1971-ben, röviddel Lukács halála után megnyitott Lukács Archívum és Könyvtárba került jó másfél ezer Lukács Györgynek címzett s mintegy félszáz tőle származó levél és levélfogalmazvány kutathatóvá vált. E levelek, melyekben Polányi neve számos alkalommal felbukkan, azt tanúsítják, hogy négy éven át tartó intenzív kapcsolatuk több volt az alkalmi barátkozásnál. Ám amíg Polányi kezdetől fogva, szimpátiáját kifejezve lelkesen ír Lukácsnak vagy Lukácsról, addig Lukács gyakorta tartózkodó, kimért vagy féltékeny hangon utalt Polányira baráti triumvirátusuk centrális személyének, Popper Leónak címzett leveleiben. Popper ellenben mindig elismeréssel és ragaszkodással ír Polányiról, s igyekszik bevonni őt a baráti eszmecserékbe és összejövetelekbe. Popper barátsága mind Lukáccsal, mind Polányival a serdülőkorra

vezethető vissza; az előbbivel jó viszonyban lévő szüleik, az utóbbival a budapesti, Trefortként ismert mintagimnáziumban együtt töltött időszak révén.³ Polányi és Popper egyaránt a hármójukat összetartó szövetséget akarja erősíteni. Lukács ellenben olyan vetélytársat lát Polányiban, aki gyengíti az ő Popperrel való érzelmi kötelékét. Lukács csupán Popperrel osztotta meg Polányival kapcsolatos ellenérzéseit, s igyekezett Leót egyfajta rejtett, Polányit perifériára szorító koalícióba szippantani. Popper viszont megpróbálta elkerülni a viszályt; nem ment bele az intrikába, mely titokban maradt Polányi előtt.

Arra, hogy a Lukácsi–Polányi-kapcsolat 1973-tól rendelkezésre álló újabb dokumentumaiban a kutatók felismerjék azt, hogy azok mindkettőjük életművének újraértelmezéséhez és megértéséhez adhatnak friss szempontokat, s nyithatnak új távlatot, még sokáig kellett várni. Abban, hogy Polányi neve egyáltalán nem szerepel George Lichtheim 1970-ben megjelent Lukácsról szóló könyvében, nincs semmi meglepő. Említést tesz ugyan Lukácsnak a demokratikus és antiklerikális eszméket népszerűsítő Galilei Körrel való kapcsolatáról, ám a kör egyik megalapítója és első elnöke, Polányi Károly megnevezése nélkül. Ugyancsak hiányzik Popper neve a kötetből.⁴ A nyugaton az egyik legismertebb egykori Lukács-tanítvány, Mészáros István 1972-ben Lukács dialektikájáról írt művében – habár Polányiról nem beszél – már szóba hozza Poppert mint Lukács legjelentékenyebb barátját, anélkül hogy kitérne arra, mi fogta meg Lukácsot Popperben.⁵ Erre a kérdésre egyébként Lukács húga, Mici sem tudott magabiztosan válaszolni. Mici Popper ékesszólását, meggyőző erejét, csodálatos és mély megértéssel előadott énekét emelte ki.⁶ Arató András és Paul Breines angol nyelvű, *A fiatal Lukács és a nyugati marxizmus kezdete* című, 1979-ben megjelent könyve se Popperről, se Polányiról nem vesz tudomást.⁷ A Lukács–Polányi-kapcsolat tudatosítása tekintetében Hermann István *Lukács György élete* és Mary Gluck *Lukács György és generációja 1900–1918* című, 1985-ben megjelent művei

Lukács György (1911)

teljesítményének mértéke szerint becsüli, míg a Karlinak becézett Polányi Károly (1986–1964) esetében az elfogadás feltétel nélküli. Gyurgyák rámutat a Lukács–Polányi-viszony időzített bombájára; arra, hogy a baráti hármassal idősebb tagja, Lukács mennyire ambivalens érzéseket táplál a két, nála másfél évvel fiatalabb, szinte egykorú (egyazon év egyazon csillagjegyében született) tehetséges barátjával szemben. Lukács 1910–11-ben vezetett naplójának e Gyurgyák által idézett, 1910. május 15-én lejegyzett szavait a következő mondatok előzik meg: „bebizonyítom önmagamnak, hogy van tehetségem. De: nem a gyengeség jele, hogy ez bizonyításra szorul egyáltalán? Nem az én legmélyebb – és nagyon észlelt – em-

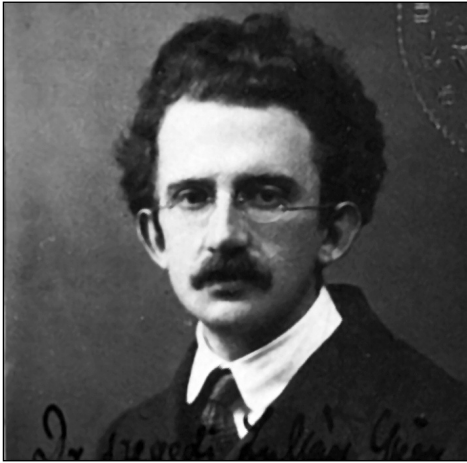
sem hoztak áttörést.⁸ Hermann ugyan megemlíti, hogy „Seidler Irmával Lukács Polányiéknál, a későbbi Galilei Kört megalakító barátjánál ismerkedett meg”, de egyebet nem mond erről a barátságról.⁹

A LUKÁCS–POLÁNYI-VISZONY ÉRTELMEZÉSI KÍSÉRLETEI

A következő évben, 1986-ban aztán Gyurgyák János Polányi Károlyról szóló könyvében egy fontos mozzanatra hívja fel a figyelmet. „Lukács György naplójában egy érdekes részletet találunk a fiatal Polányi tehetségének megítéléséről - írja, majd a következőt idézi Gyurgyák -: »És ezért helyes a Leó érzése velem és Karlival szemben (egészen függetlenül attól, hogy mennyire becsüli túl itt Karlit, és függetlenül attól is, hogy mennyiben csakugyan ennek belátásából származik), az, hogy az ő Karliban való hite apriorisztikus; míg a bennem való csak a posteriori hit; tehát az első nem szorul tényleges, tettek által való igazolódásra, a másik ellenben igen«...”¹⁰ Ezekben az 1910-ben papírra vetett sorokban Lukács György (1985–1971) nem kevesebbet állít, mint azt, hogy Popper Leó (1986–1911) öt csak feltételekhez kötötte, jelesül

Polányi Károly (1918)

Lukács György (1917)

beri alacsonyrendűségem-e, hogy a tetteim csinálnak valamit belőlem, magam előtt is? [...] Nincsen bennem igazán önmagában nyugvó, magától értetődő nagyság; mindig bizonyítékra szorul”.¹¹ Lukács felismeri tehetség és nagyság iránti sóvárgását, s a kielégítetlen ambíciókkal kapcsolatos alacsony önbecsülését. Az a kérdés azonban, hogy önnön belső vívódását, feszültséggel teli tusáját mennyiben vetíti ki a barátaira, s miképpen manipulálja őket annak vágyától hajtva, hogy kicsikarja és visszakapja tőlük azt, ami a saját lelki konfliktusának a terméke, fel sem merül benne. A potenciálisan kellemetlen érzések (pl. szégyen) elleni tudattalan védekezésnek ezt az eszközt nevezik *vakfolt*nak. Azt pedig, amikor tekintélyszemélyekkel szembeni ellenséges hozzáállásból adódóan valaki képtelen meghallani, amit a másik ténylegesen mond, a *süket folt* jelenségnek hívják. Gyurgyák jó érzékeléssel talált rá egy olyan bejegyzésre a naplóban, mely egyszerre illusztrálja Lukács tipikus vak-, illetve süket foltját.

Kadarkay Árpád 1991-ben közreadott nagyszabású Lukács-monográfiája a Lukács–Polányi-kapcsolat több fontos mozzanatára rávilágít. Kadarkay azt sejteti, hogy az a „hatalmas lökés”, amit Ady Endre *Új versek* című, 1906-ban megjelent kötete jelentett Lukács számára, nem független Polányi Lukácsra gyakorolt hatásától. „Polányi szerint – írja Kadarkay – nyájai ösztönös pásztorává válva, ahogy Jézus, úgy Ady is felrázta az emberek lelkiismeretét. Ady szinte Jézusként, »nagy ébresztő«-ként, vigasztalóként és megmentőként való fellépése a századelő Budapestjén az erkölcsi és művészi értékek egybenövésének jegyében történt. Amint később Lukács Vasárnapi Köre, akként Polányi Galilei Köre is Jézus harcias szózatának iglenlője: »Ne gondoljátok, hogy azért jöttem, hogy békét

hozzak a földre! Nem azért jöttem, hogy békét, hanem hogy kardot hozzak. Azért jöttem, hogy szembeállítsam a férfit az apjával, a leányt az anyjával« [...] Polányinak igaza van. Ady Lukács által csodált harcra készsége Nietzsche prófétikus látomásainak magyar változata. Nietzsche Adyra gyakorolt hatása elementáris. [...] Ady a »vagytok: a Holnap« »új lelkeinek« szülő »új dalai« lírai átültetései az értékek nagy germán átértékelője eszméinek”.¹² Az első reakciók Ady verseire többnyire fanyalgóak voltak. Költészetét modorosnak, érthetetlennek és költőietlennek tartották. Lukács ellenben már nagyon hamar felismerte azt az áttörést, amit Ady új versei hoztak a magyar költészetben. Hermann István szerint „az, hogy Lukács Adyról elragadtatottan nyilatkozott, feltehetően annak is következménye, hogy már korábban, az *Entartung* nyomán megismerkedett Baudelaire költészetével, és az első Ady-kötetben valóban úgy érezhette, hogy egy Baudelaire-rel párhuzamos hang szólalt meg.”¹³ Hermann itt Max Nordau *Elfajzás* című, Lukács serdülőkorában megismert könyvére utal, mely Baudelaire-t, más modern költőkkel és írókkal együtt, elfajzottnak minősíti. Hermann felismeri azt, hogy Baudelaire költészetére Lukács először Nordau révén talált rá, s ezt a hatásvonalat Ady felé viszi tovább. Kadarkay viszont arra ébred rá, hogy itt Polányi az igazán döntő közvetítő személy.

Ami Polányi Nietzsche iránti lelkesedését illeti, azt szinte családi örökségként hozta magával. A Polányiról 2016-ban két életrajzt közreadó Gareth Dale is leírja Polányi szeretett unokatestvéré, a magyar munkásmozgalom kiemelkedő alakja – a bécsi Samuel Klatschko hatása alatt álló – Szabó Ervin Nietzsche iránti rajongását.¹⁴ Klatschko felesége, Nyunja és Polányi édesanyja, Cecile 17 évesen az Orosz Birodalomból került Bécsbe. (Az előbbi a Krím-félszigetről, az utóbbi a litvániai Vilniusból.) Egy időben mentek férjhez, s családjaik éveken át együtt nyaraltak a semmeringi Klamm-ban. Klatschko révén nemcsak Nietzsche szelleme, de az orosz forradalmi mozgalmak szele is megérintette a két unokatestvért. Szabó Lukácsra is hatott, aki – Szabóhoz hasonlóan – még Nietzsche-bajuszt is növesztett. A budapesti radikális értelmiségiek egyik ismert találkozóhelyévé váló, Cecile által fenntartott szalon a nietzscheiánus hevület meg-megújuló forrása volt. Szemben Lukácssal, Polányi számára a szabadgondolkodás és a szekularizált tudományos hozzáállás egyáltalán nem jelentett ateista elkötelezettséget. A szabadgondolkodásnak az ateizmus semmiképpen sem szükséges feltétele – mondta Polányi –, sőt: „A vallásos lelkület pedig a szellem legmerészebb lázadására is

képesíthet és a szabadgondolat vértanúi között örökre legelső a názáreti Jézus marad”.¹⁵ Nem csoda, hogy Polányi első pillanattól fogva meglátta az istenkereső Ady isten-élményének és istenképének mélységét, s költészetének progresszivitását. Az 1908-ban alapított Galilei Kör kezdetétől fogva Ady Endrét tekintette fő inspirálójának. A galileista ifjúság Ady-kultusza nagymértékben hozzájárult a költő népszerűvé válásához. Ady 1910-től öt éven át rendre verset küldött a Galilei Kör márciusi ünnepélyére.¹⁶ Ady tehát versekkel üdvözölte galileista rajongóit. Lukács – akinek a hála és köszönet nem tartozott az erényei közé – soha nem írt arról, hogy Polányi orientálta volna őt Ady költészetének megismerésére.

Bendl Júlia 1994-ben megjelent Lukács-könyve azzal az elhatározással készült, hogy a szerző „végre megrajzolja az eddig homályban hagyott, ám rendkívül érdekes hátteret”,¹⁷ mely előélet elhallgatásában, illetve tagadásában az önmagát is „kicselező” Lukács a fő mozgatóerő. Bendl kiter többek között arra, hogy Lukács bátyja, János élete során jóformán csak gondot okozott a családnak (noha nem nevezi meg a gond forrását, a családi székelyként felfogott homoszexualitást). Lukács rendszeres és eredményes sportolásának (kerékpározás, korcsolyázás, vívás, teniszezés) adatainak feltárásával Bendl cáfolja a betegeskedő, gyenge fizikumú gyermek Lukácsról elterjedt legendát. Kimutatja továbbá, hogy Max Nordau milyen fontos szerepet játszott az ifjú Lukács ideálkeresésében. Azzal a konklúzióval, hogy „sajnos semmi támpontunk sincs ahhoz, hogy a Bánóczi okozta csalódást megmagyarázhassuk”,¹⁸ Bendl felveti Lukács 1907. szeptember 3-án történt evangélikus hitre térése és az akkor legközelebbi barátjától, az élete végéig hithű izraelita Bánóczi Lászlótól való egyvidejű elhidegülés közötti összefüggés lehetőségét. Ugyanakkor Lukács kitérése példát és impulzust adhatott Polányi, továbbá a Popper halála után közeli „fegyverbarátjává” váló Balázs Béla számára, akik együtt jelentették be kitérésüket a budai neológ izraelita hitközségben 1913 márciusában.¹⁹ A Lukács–Polányi-viszony kérdését Bendl a Galilei Kör és Lukács kapcsolatának szemszögéből veti fel, megállapítva, hogy „sem Lukács számára nem volt igazán jelentősége a Körnek, sem a Kör számára Lukácsnak”.²⁰ Mindezt Lukács nyomán állítja. „A Galilei Körrel soha nem állott fenn igazi kapcsolatom” – mondta élete végén a vele készített, *Életrajz magnószalagon* címen megjelent interjúban Lukács, hozzátéve, hogy „jól ismertem Polányit, és néha bejártam a Galilei Körbe [...], de közeli kapcsolat nem alakult ki köztünk”.²¹ Bendl – Lukács alapján – megjegyzi,

Popper Leó, Polányi Károly és Polányi Mihály
a Galilei-Körben (1908)

hogy a Lukács és Popper közti barátság a barátság-nak egészen „más szintjére tartozott, mint a többi barát”, köztük Karli, akit Lukács fiatalkori, habár „más szintű” barátjaként említ. E kevésbé közeli barátság jellemzésére Lukács egy Poppernek írt levelelő Bendl a következőket idézi: „én itt – majdnem mindenki és főleg Karliék előtt – úgy szereplek mint egy erős ember, akivel nem történik semmi. Ne írj hát valahogy nekik rólam. Ők nem jól látnak, de nem is akarom, hogy jól lássanak”.²² Hadd tegyem ehhez hozzá, hogy amíg Popper élt, Lukács elhallgatást, titkolózást kért tőle. Halála után pedig, szinte kiszorítva az emlékezetéből, torzította, jelentéktelenítette és tagadta azokat a zaklató érzéseit, melyek a Polányival való kapcsolatát valaha áthatották. Popper és Polányi számára, amint ez a Popper–Lukács- és Polányi–Lukács-levelezésből világosan látható, fontos és erős volt a hármuk baráti szövetségének ápolása, s ők ketten a hármójuk közti lojalitás mélyítésén fáradoztak. Lukács viszont, mintha a gyermekkorát átható, az anyjuk elismeréséért és szeretetéért folyó, fiútestvérek közti rivalizálás és féltékenység megisméltésén ügyködne, egyre inkább Karli barátságából való kizárására, a vele való leszámolásra törekedett. E baljóslatú helyzetnek a tuberkulózisban szenvedő Popper korai halála vetett véget.

Lukács barátságai többnyire nem békés szétfejlődéssel, hanem nyílt vagy rejtett konfliktussal

érték véget. Az ismétlődések eme folyamatában a Popperrel való barátkozás, legalábbis Lukács ábrázolásában, kivételnek tűnik. Élete végén is legjobb barátjaként emlegeti a gümőkórban 1911. október 22-én elhunyt Poppert, akit a Bánóczival megszakadt barátság után egyetlen igaz, *centrumot érintő* barátjának tekintett. 1910. november 9-én Berlinben kelt levelében Lukács a következőket írta Poppernek: „túl minden »hangulat«-on, tudáson és nem tudáson érzem én szilárdnak a mi kettőnk dolgát. Az egyetlen igazán szilárdnak, amim van. Egy közepes angol vers jár a fejemben: Others leave me. All things leave me. You remain.”²³ A vers szerzője, a brit Arthur Symons nevét sem Lukács, sem a versrészletet szintén idéző Bendl nem említi. Az egy hónappal később válaszoló Popper a maga részéről nem egészen így látta a „Mások elhagynak. Minden dolog elhagy. Te megmaradsz” kérdését. „És nekem is az az érzésem, ami neked, hogy megmaradtunk egymásnak mi ketten szilárdan változatlanul. Nem fogadom el ugyan, hogy én vagyok az egyetlen [...] én is szavalom, hogy ugyan others don't leave me, all things don't leave me (mint ahogy téged se!) de: Gyurimain!” – írta Popper. A súlyos beteg Popper szelíden és empatikusan Lukács értésére adta, hogy se mások, se a dolgok nem hagyták el egyiküket sem”.²⁴ A „Gyurimain” (Gyurifő) szójátékkal Popper némileg elveszi közlendőjének életét. Popper levelei arra utalnak, hogy nem volt híve az egyetlen kapcsolatra alapozott, másokat kizáró barátságnak. Mindamelllett Lukács korábbi, a másiktól ideális képet formáló, majd e képből korántsem optimális módon kiábránduló barátságaiából lesűrthette azt, hogy ez az illúzióvesztés iránta is megtörténhet.

Markója Csilla 2012-ben közzétett tanulmánya, futólag Polányira is kitérve, a Lukács–Popper-kapcsolat bomló tendenciájára, ezen belül Lukács barátságot kikezdő ténykedésére derít fényt. Markója észreveszi, hogy Lukács, amikor élete végén elismeri, hogy saját koncepciója a művészet egynemű

közegéről, a műalkotások belső teljességéről s a műalkotás félreértéséről Popper gondolatait viszi tovább, egyúttal elkendőzi, sőt egyenesen tagadja Popper egyéb fontos hozzájárulását és közreműködését. Lukács nemcsak az tagadta le, hogy legfontosabb fiatalkori, marxista korszaka előtti műve, *A lélek és a formák* németre fordításában Popper kulcs szerepet játszott, hanem azt is elmulasztotta bevalani, hogy a kötet a Popperrel való együttgondolkodás terméke. A könyv bevezetője ugyan egy „Kedves Barátom!”-nak címzett levél, ám – amint erre Markója figyelmeztet – „csak a német kiadás olvasói tudhatták meg, immár Popper halála után, hogy a kötetet kezdő megszólítás, a »Kedves Barátom!« valójában kit is takar: a magyar kiadásban szemérmesen semmi sem utalt erre.”²⁵ Viszont a német kiadás ajánlása már „Seidler Irma emlékének” szól, míg a magyar kiadásban „azok kezébe, akiktől kaptam őket” az ajánlás szövege. Lukács cserbenhagyott, a nyilvánosság előtt nem vállalt szerelme, Seidler Irma (Polányi unokatestvére) 1911. május 18-án lett öngyilkos. Markója szimbiózisnak nevezi kettejük szellemi-érzelmi közösségét, mely „egy ideig termékenyítően, olykor frusztrálóan és végső soron drámaian hatott rájuk: mire Lukács *Az utak elváltak* című programszövege elkészült, szellemi értelemben Popper és Lukács útjai is elváltak. [...] Lukács a barátja halálát követő napon eléggé rideg szavakat vet papírra [...] »Tegnap meghalt Leó. Mily távol volt már tőlem, mennyire leszámoltam volt már ezzel: ő nincs számomra többé, nincs többé – olyannyira, hogy számomra már az volt fontos, amit ez neki jelentett, nem pedig a magam fájdalma« [...] Popper temetése is egy rettenetes félreértésre hasonlított, legalábbis a másik gyerekkori barát, Polányi Károly, Karli leírása szerint. Lukács a drezdai temetésen sem volt jelen, amiképpen haldokló barátja betegágyától is jobbára távolmaradt a mind sürgetőbb és kizárólagosabb alkotási szükséglet jegyében.”²⁶ Mindezek alapján, azt hiszem, nem túlzás azt mondani, hogy Lukács Popperrel kapcsolatos „vallomásai” olyan *fedőtörténetek*, melyek más, be nem vallott, a barátságot aláaknázó és megrontó tények leplezésére szolgálnak.

A HUSZADIK SZÁZAD ELEJI MAGYAR ZSIDÓ BARÁTSÁGOK ORIGÓJA

Az 1897. augusztus 29–31. között Bázelen, Herzl Tivadar által szervezett és elnöklétével tartott első zionista kongresszus után – melyen barátja, Nor-

dau Miksa volt az első számú alelnök – a Palesztinában (Erec Jiszraelben) létrehozandó zsidó nemzeti otthon ügye növekvő figyelmet kapott a magyar zsidó köztudatban. A korabeli akkulturálódó, konszolidált biztonságérzetben és növekvő jólétben élő hazai zsidóságban az anticionista hangok az erősebbek. A magyar zsidóság hangadói már Herzl *A zsidó állam* című, másfél évvel korábban közreadott, a politikai cionizmust meghirdető művét is megrökönyödve és értetlenül fogadták. A hazai zsidóság legjelentősebb korabeli orgánuma, az Egyenlőség című magyar nyelvű hetilap főszerkesztője, Szabolcsi Miksa siet kijelenteni, hogy „nem kérünk az új hazából”.²⁷ A neológ zsidóság legfontosabb, abban az időben Hevesi Simon szerkesztésében negyedente megjelenő tudományos folyóirata, a Magyar Zsidó Szemle szintén elhatárolódik a zsidó állam eszméjétől, habár legalább annak tanulmányozására sarkall. A magyar ortodoxia egyik hetilapja, a Zsidó Híradó a cionista mozgalom kudarcát jósolja. „A frivol hang, illetve az egyértelmű elutasítás oka az a szilárd meggyőződés lehetett, miszerint a látszólag sikeresen beilleszkedő zsidók a cionista program fellépésével veszélyeztetve látták megszerzett pozícióikat” – írja Schweitzer Gábor, felsorolva a kockázatottnak vélt pozíciókat.²⁸ Ezt a társadalmi státuszt a magyar zsidóságnak az ország modernizációjában végbevitt – nemcsak polgárságot alkotó, de a nemzeti egység Magyar Királyságon belül halódó ügyének életben tartására is lehetőséget teremtő – tüneményes teljesítménye látszott szavatolni.

A fenntartások és a szembenállás légkörében elszikkadni látszott az a körülmény, hogy a politikai cionizmus kibontakozása két *magyarországi zsidó baráti* összefogásának eredménye. Nincs arról szó, hogy a magyar zsidó értelmiség számára ismeretlen lett volna a Párizsban Max Nordau néven élő Nordau Miksa, s arról sem, hogy ne állt volna rendelkezésre írott vagy íratlan információ a Nordau és Herzl közti barátságról. E tények egyáltalán nem voltak ismeretlenek. Az orvosként praktizáló, egyben újságíró Nordau 1883-ban németül publikált, majd hamarosan más világnyelvekre is lefordított belletrisztikus könyve, a *Konvencionális hazugságok modern kultúréletünkben* hatalmas sikert aratott. A korabeli vallások, monarchiák gyakorlata, valamint politikai, gazdasági és házaséletbeli taktikái „megmérettettek és könnyűnek találtattak” Nordaunak a természettudomány nevében eszkábált mérlegén. A vallásellenesnek és felségsértőnek minősített könyvet betiltották Oroszországban, elkobozták az Osztrák–Magyar Monarchiában, és indexre helyezte a Vatikán. A botrány igen keresetté tette a

művet. Az olvasói igény kielégítését hetven kiadás sem tudta biztosítani. Nordaut 1885-ben, párizsi ösztöndíja ideje alatt Sigmund Freud sem mulasztotta el meglátogatni.²⁹ Később Ady is felkereste Párizsban, s Kis Józsefről beszélgetett vele.³⁰ Ennél is nagyobb hatása volt Nordau *Elfajzás* című, 1892-ben megjelent könyvének. Művét az örület és a zsenialitás közti közelséget kutató olasz zsidó orvosnak, Cesare Lombrosznak ajánlotta. Nordau radikalizálta Lombroso elméletét. Míg Lombroso szerint a tehetséges örültek tevékenysége a haladást szolgálhatja, addig az egész modern művészetet és irodalmat elfajultnak, veszélyesnek tartó Nordau ezt kizártnak véli.³¹ Nem túlzás az, amit Steven Aschheim állít, hogy „Max Nordau (1849–1923) neve közszájon forgott a tizenkilencedik század végi művelt európaiak körében”.³² Lukács így ír arról a hatásról, ami 1900 táján érte: „tizenötödik évem körül: nagy fordulat. Megtalálom Nordau *Entartung*-ját apám könyvtárában. Itt »csak« egy 180 fokos fordulatot kellett tennem, hogy felfedezzem Baudelaire-t, Verlaine-t, Swinburne-t, Zolát, Ibsent, Tolsztojt mint útmutató alakokat. [...] Szerencsére Nordau szó szerint idézte [...] és engem teljesen magukkal ragadtak, és természetesen rögtön akceptáltam az otthon szidott Tolsztojt és Ibsent.³³ Azon, hogy az éppen a megelőző évben, 1899-ben magyar nemesi rangra emelt asszimiláns Lukács József, az Angol–Osztrák Bank budapesti fiókjának igazgatója ostorozta Nordaut, nem csodálkozhatunk. S magyar (új)nemesként valószínűleg a politikai cionizmus társalapítójává átfelődött Nordau, és legmeghittebb barátja, Theodor Herzl (1860–1904) sem váltott ki benne rokonszenvet. Lukács nem ír arról, mikor jött rá arra, hogy az *Elfajzás* íróját – akinek zsidóságát figyelmen kívül hagyta – abban az időben, amikor ő olvasta, már egy egészen más probléma, a zsidóság Izrael földjére való visszatérésének kérdése foglalkoztatta. A visszatérést immár erős és öntudatos „izomzsidóként”³⁴ képzelte el. Megjegyzem, hogy az egyetemi magyar zsidó ifjúság határozott és erélyes fellépésében a korabeli antiszemita keresztmozgalom diákjainak provokációival szemben a verekedésekben is helytálló Polányi szinte megtestesítette az „izomzsidót”. Mindamellert Polányi nem volt cionista.

Habár inkább csak hallgatóságos tudásként, s nem öntudatosult cselekvésre ihletően, mégis a Millenniumot követő „boldog békeidők” egyetlen széles körben ismert, főként utalásokban létező mintája a magyarországi – de a magyar zsidóságból kilépett – Nordau Miksa és Herzl Tivadar barátsága volt. E két vallástalan, merész disszimilációba bocsátkozó úttörőnek a politikai cionizmus érdekében

meghirdetett programja a világ zsidóságának egyre nagyobb tömegeit ragadta magával. A héber népi identitás visszanyerése és megújítása érdekében folytatott küzdelem, s az erre alapozott barátság az akkulturalódó magyar zsidóság zöme számára nem bírt vonzerővel. Ez a korabeli magyar zsidóság a *kiegyezés* után joggal érezhette és érezte magát a modern magyar gazdaság, kultúra és társadalom megteremtőjének. Az Osztrák–Magyar Monarchiában a piaci elosztás által szabályozott kapitalista termelést, a technikai-tudományos haladást és a formálható politikai-társadalmi szerkezetet magában foglaló *modernitás*, ellentétben más nyugati nagyhatalmakkal, nem a nemzeti önállóság keretében bontakozott ki. A magyarországi polgárság döntő mértékben megmagyarosodó zsidó polgárság volt. Ráadásul azt, hogy az ország népességén belül a magyar ajkú lakosság többségbe kerüljön, éppen az akkulturalódó zsidóság révén lehetett biztosítani. A zsidó eredetű polgárság ezáltal duplán élhette át a szerzőség élményét a modern magyar civilizáció- és nemzetteremtésben. Ez az élmény akkor erőteljesebben hatott, mint a cionizmusban testet öltő héber népi öntudatra ébredés impulzusa. Herzl unokaöccse, az esztétikailag megnyilvánuló modern érzékenység magyar nyelven történő kifejezéséért kampányoló Heltai Jenő és budapesti zsidó társainak törekvése a 20. század elejére célt ért. Amikor Herzl arra kérte unokafivérét, hogy képviselje a cionizmus ügyét Magyarországon, Heltai a következő szavakkal utasította el az ajánlatot: „Megmondom neked egészen őszintén: én nem vagyok zsidó. Én nekem vagyok”.³⁵

Noha Nordau és Herzl barátságának kibontakozásában az 1894-es – Franciaországban antiszemita pogromhangulatot kiváltó – Dreyfus-per adta a döntő lökést, már korábban megismerkedtek egymással, amikor Nordau orvosi kezelésben részesítette Herzl neurotikus tünetekkel küzdő feleségét. Jóllehet 11 év korkülönbséggel, de mindketten a Dohány utcai zsinagóga közelében születtek, pesti életükben mégsem találkoztak. Nem ismerték a korai cionista Natonek József (1813–1892) 1861-ben álnéven megjelent, magyarul írt *Mesiás avagy értekezés a zsidó emáncipációról* című munkáját. Sőt, Herzl még Moses Hess *Róma és Jeruzsálem* című 1862-ben publikált könyvét is csak akkor olvasta, amikor már a cionista mozgalom vezetője volt. Pedig az asszimilációs politikát elvető Hess a cionizmus profetikusan előharcosa, aki Spinoza híveként hirdette, hogy a zsidóság szellemi és testi lényegét újra kell egyesíteni. Az asszimiláció a kettőt elválasztja egymástól.³⁶ Herzl 1895-től, amikor rátalált cionista küldetésére, naplót kezdett vezetni. „A

zsidó néppel és történetével való eljegyzésének megpecsételésére Herzl a zsinagógába ment. Ez volt az első útja vissza a zsidósághoz” – írja Patai József Herzlről szóló könyvében.³⁷ „Ezekben a napokban sokszor féltem, hogy megőrülök. Úgy száguldoztak a gondolatrajok megrázkódtatóan a lelkemen át. Egy egész élet nem lesz elegendő mindennek a keresztülvitelére” – olvasható a naplójában.³⁸ Egyik barátja, Schiff, akinek először tárta föl nagy látomását, „azt hiszi, hogy elborult az elméje. »Beteg vagy barátom, pihened kell, orvoshoz kell menned« – mondja részvételtjesen dr. Schiff”.³⁹ Amikor Herzl Nordaunak is beszélt új hivatásáról, Nordau villámszerűen felfogta az eszme nagyságát. „Nordau a büszke zsidó önértékeléssel köszöntötte az új fenomént, a próféta, népmegváltói hivatásra ébredt Herzlt. Eless pillantásával azonnal látta, hogy ez nem lelki eltévelyedtség, hanem történeti erőt rejtő megszállottság, mely csodás aktivitásra sarkall és csodák keresztülvitelére képesít” – állapítja meg Patai.⁴⁰ Nordau az elkövetkező kilenc évben, Herzl haláláig szívvel-lélekkel mellette állt. Mindaddig, amíg Herzl egyedül hirdette az új zsidó állam programját, ez nemcsak mások, de időnként még a saját maga számára is téveszmének, örültségnek tűnt. Ennyiben különbözött a pszichotikusoktól, akik nem szoktak kételkedni képtelen, önmagukat fontos történelmi szerepbe helyező gondolataik igazságában. Azzal, hogy a hírneves Nordau Herzl pártjára állt, s azonosult az ügygel, amiben immár ketten hittek, az eszme gyorsan elvesztette örültség jellegét. Ahogy egyre többen rádöbbenek arra, hogy Nordau az ő és őseik sok generációs álmait és vágyait önti formába, úgy vált a kezdetben teólyulnak tűnő ábránd egy mozgalom magvává. Még az idős Lombroso is kifejezte érzelmes azonosulását, habár korára hivatkozva aktív szerepet nem vállalt: „Ha harminc évvel fiatalabb volnék, a legelkessebb katonái közé állanék. [...] Cionista vagyok, mert zsidó vagyok” – üzenté.⁴¹ Herzl ellenben egyenesen az új identitást nyújtó mozgalom centrális elemének tekintette a harc vállalását. „Követelek, – tehát vagyok!” – fogalmazta meg vezérszóként.⁴²

A barátságok kötésére és fenntartására kevés eszközt és lehetőséget adó korabeli társadalomban a politikai cionizmus ügye – éppen Nordau és Herzl emblematis barátsága révén – teret nyitott a zsidók közti baráti társakra, baráti támogatásra, elfogadásra, tartós és megbízható érzelmi támaszra, lojalitásra, szolidaritásra, s az önmegvalósítási törekvéseket előmozdító barátkozások számára.

ASSZIMILÁCIÓS STRATÉGIA ÉS BARÁTSÁG

A zsidó akkulturáció nehézségeinek, a társadalmi emancipáció politikai emancipáció mögötti végzetes elmaradásának közös elemi élményére épülő 20. század eleji *magyar zsidó ifjúság barátságainak* egyik jellegzetessége tehát az, hogy nem rendelkeztek orientáló és követhető honi történeti mintákkal. Nordau és Herzl külföldön kötött barátsága csak a cionisták számára nyújtott azonosulási modellt. A cionizmus itthon lassú ütemben kapott erőre. Az 1903 őszén alakult, a hazai cionista mozgalom központjává váló Makkabea Cionista Egyetemi Hallgatók Egyesülete marginális helyzetben maradt. Az idehaza létező magyar zsidó barátságok nem kaptak tágabb nyilvánosságot. S valószínűleg nem volt meg bennük a stabil és tartós közös mozgatórugó sem, mert a környező világ nem engedte meg számukra azt, hogy egymást támogatva azzá váljanak, amit együtt elterveztek.

Bánóczy József (1849–1926) és Alexander Bernát (1850–1927) barátságában mindamelllett sokáig benne rejlett az ikonikussá válás lehetősége. Középiskolás koruktól fogva ismerték egymást. A kiegyezésben közvetlenül közreműködő, a zsidók emancipációjának sikerében oroszlánrészt vállaló Eötvös József, az Andrássy Gyula vezette kormány vallás- és közoktatási minisztere több zsidó vallású fiataalt küldött tanulni külföldre, köztük Bánóczyt és Alexandert. Az együtt töltött tanulóévek után szoros alkotói együttműködés alakult ki köztük, melynek legjelentősebb gyümölcse az 1881-től együtt szerkesztett *Filozófiai Írók Tára*. A sorozat célja nemcsak a hazai filozófia elmaradottságának felszámolása, s a magyar filozófiai műveltség megalapozása volt, hanem – ahogy Hermann István megállapítja – a millenniumi Magyarország hangulatától eltérő, „értelmes polgári világ megteremtésének követelése, egy felvilágosult polgári szemlélet meggyökereztetése, ami nem képzelhető el filozófia nélkül”.⁴³ A 20. század elején azonban együttműködésük, éppen a cionizmushoz való viszonyulás kapcsán, megtorpanni látszott. Alexander – amint ezt Patai megállapítja – nem lett apostola a cionizmusnak.⁴⁴ Ezzel szemben Bánóczy az Izraelita Magyar Irodalmi Társulat nevében (melynek egyik alapítója és évenként át titkára volt) 1903-ban felkérte a Herzl-lel kapcsolatban álló Mezei Ernőt arra, hogy tartson előadást a cionizmusról a társaság tagjai számára. A Torinóban élő Kossuth Lajos ajánlásával 1881-től országgyűlési képviselővé választott zsidó Mezei védelmébe vette és népszerűsítette a cionizmust. Herzl az előadás szövegének megismerése után azt

írta Mezeinek, hogy a felolvasás lebilincselte és meghatotta.⁴⁵ Amíg Bánóczy szívügyének tekintette a magyar zsidóság öntudatának erősítését, addig az akadémiakussá választott és egyetemi tanárnak ki-nevezett Alexander nem követte barátját ebben a lelkesedésben. Útjaik szétfejlődése barátságuk elerőtlenedését hozta.

Az asszimiláció folyamatában fordulópont a hagyomány, mindenekelőtt az Egyiptomból való kivonulásra rituálisan emlékező tradíció megszakítása. A zsidó felvilágosodás, a *hászkálá* követői az európai polgári kultúrába való felszívódásra törekedtek. A hászkálá tanait hirdető *mászkilok*, akik – Kőbányai János megfogalmazása szerint – a modernizáció mendelssohni vágányára csatlakoztak rá,⁴⁶ nemcsak a zsidóság európai kultúrába való betagozódására és a zsidó vallás elavultnak tekintett rítusainak, szokásainak felülvizsgálatára, hagyományából való kiemelésére törekedtek, de magát a zsidó életet is, annak külsőségeivel együtt, a magánszférába kívánták visszazorítani. Nem csoda, hogy a héber nyelven író vilniusi költő, Judah Leib Gordon 1863-ban írt *Ébređj népem!* című versének „Légy ember odakünn és zsidó a sátradbán” sora vált mozgalmuk himnuszává.⁴⁷ Ekkor még Gordon is, ahogy az akkori világ zsidóságának legnagyobb részét magában foglaló *palei* (Varsótól Vilniusig és Odesszáig terjedő) terület mászkiljainak majd mindegyike abban a tévhitben élt, hogy hagyományaik szilánkjainak rejtett privát szférába zárása árán teljes befogadást nyernek az orosz világba. *Kinek írok?* című versének megfogalmazása idején Gordon azon kesereg, hogy a héber „ódon nyelv rég halott már [...] Oh hagyjuk hát a régen járt utat!”⁴⁸ Csak az 1881-es oroszországi pogromok tették nyilvánvalóvá, hogy a befogadás nem a zsidók behódolásán múlik. A még a pogromok előtt Palesztinába érkező Elizer Ben Yehuda volt az első nagy kivétel, aki szakított mind a teljes befogadás illúziójával, mind pedig azzal a hiedelemmel, hogy a héber szent nyelve a vallás és a költészet számára van fenntartva; ám beszélt nyelvként halott. Yehuda, a zsidóság új(abb) Mózesese, merész vállalkozásában társakra találva, a héber nyelv szókincsét megújítva, újra a köznapi érintkezés nyelvéné tette azt. Patai József így ír az első, 1882-ben indult alijáról: „egy csapat fiatalember, amely már majdnem elszakadt a zsidóságtól, otthagya az egyetemeket és a főiskolákat és egy zászló köré sereglett, amelynek felírása ez volt: »Jákob házába, jertek, menjünk!» és mentek makkabeusi elszántsággal az új honfoglalásra Cionba”.⁴⁹

A magyarországi cionizmus megjelenése felerősítette Bánóczy és Alexander lojalitás-konfliktusát.

Alexander ugyan nem szakadt el formálisan a zsidó közösségtől, mégis azzal az asszimilációs trenddel úszott, mely nemcsak a bibliai régmúltnak, a „beszélj el fiadnak azon a napon s mondd hozzá: velem tette ezt az Örökkévaló, amikor kivonultam Egyiptomból” mintegy 130 nemzedéken át megőrzött szeder-esti - évről-évre újra átélt - hagyományának fordított hátat, de a közelmúlt és a jelen zsidó világának is. Bánóczi ellenben a zsidó közösségekben és közösségeikért vállalt munkát, s ezen a területen is műveket akart produkálni. Bánóczit nem az atyái világából való kilépés, s az európai kultúrába való átlépés, hanem a zsidó múltnak a ma és a jövő számára is fontos tartalékainak ápolása és felkutatása foglalkoztatta. Az előbbi az ortodoxiát (az ultra- és neo-ortodoxiát is) a modernitás részének tekintő, erős héber gyökerekkel és élő kapcsolatrendszerrel rendelkező magyar zsidó akart lenni egy olyan országban, ahol akkor a világ zsidóságának mintegy 10 százaléka élt. (Ma már csak fél százaléka.) Alexandernek nem volt ilyen becsvágya. Amikor a Huszadik Század folyóirat 1917-ben feltette híres „van-e zsidókérdés Magyarországon” kezdetű körkérését, Alexander, ahelyett hogy a világháború tükrében válaszolt volna a kérdésre, „elfoglaltságára hivatkozva” megtagadta a választ, s helyette régi, 1911-ben Patai Józsefnek adott szövege közlésére adott engedélyt. „Már rég nem olvastam, amit akkor írtam” – tette hozzá.⁵⁰ A fanyalgás és mismásolás e kínos gesztusa aligha kíván kommentálást. Elköteleződéseik eltérő irányba moztak, s egyre kevesebb volt az olyan közös ügy, ami egymásért vállalt felelősséget, az egymás iránti szolidaritás nyilvános megmutatását kívánta volna, mely utóbbi a mintakövetés előfeltétele. Barátságuk – ahogyan más magyar zsidó barátságok – nem tudott modellszerűvé válni.

A kor népszerű írójának, a német származású Herczeg Ferencnek 1903-ban megjelent *Andor és András* című regénye, egy vidéki magyar és egy pesti zsidó újságíró barátságának jórészt dialógusokban megírt története a zsidó asszimiláció megpróbáltatásaiba, csapdáiba és hátterébe próbál betekintést nyújtani.⁵¹ A magyar zsidók és nem-zsidók közti barátságoknak azonban kevesebb fonákja, kimondatlan oldala, s hangtalan szólama volt, mint a magyar zsidók közötti barátságoknak. Herczeg legnagyobb hazai vetélytársa, a külföldön is sikeres magyar zsidó Molnár Ferenc 1906-ban folytatásokban, majd a következő évben könyv alakban is publikált *A Pál utcai fiúkja* pedig – Heller Ágnes kifejezésével élve – *zsidótlantja* a regény két szélsőséges magatartásmódját, a páriát és a parvenüt megtestesítő (Nemecsek és Geréb) alakját.⁵² Nemecsekben

az igazi barátság legszebb vonásai, a hűség, az érzelmi elköteleződés, a hősiesség önfeláldozás, az odaadás és a kitartás testesülnek meg. Nemecsek magyar zsidó volta azonban kimondatlan, *néma történet*, nesztelen szövegvonal marad, melyet csak az ismer fel, aki benne élt abban az élményközösségben, amelyben az átéltek valamely részletére való utalás elég a teljes élmény újra megtapasztalásához. Nem véletlen, hogy az 1956-os forradalomtól a rendszerváltásig tartó korszak legnagyobb magyar pszichológusa, a magyar zsidó Mérei Ferenc volt az, aki kidolgozta az összetartozás indulati erejét mozgósító, azt az együttes élmény érzelmi feszültséggel telített jelrendszerében megelevenítő *utalás* lélektanát.⁵³

Polányi serdülőkori barátságairól nem maradtak fenn dokumentumok. Tizennégy éves volt, amikor az apja vasúti vállalata csődbe ment. Karli ettől fogva rendszeresen magánórát adott; ezek bevételével járult hozzá a család jólétéhez. Négy évvel később apja meghalt, ráhagyva a fiatalabb testvéreiről való gondoskodás feladatát. Lukács számára az apja bőséges apanázst biztosított, dolgoznia nem kellett, így bőven maradt ideje kapcsolatai ápolására.

A bizonyos fokig Ady költészete jegyében őrzött Lukács–Popper–Polányi-barátságot Lukács esetében megelőzte egy szintén mintegy négy éven át tartó baráti szövetség. E triumvirátus ügye a modern európai dráma magyarországi népszerűsítése volt. Bánóczi László (1884–1945), Lukács György és Benedek Marcell (1885–1969) egyaránt zsidó anyától is. Benedek Marcell anyja, Fischer Mária a házasságkötéskor áttért férje keresztény hitére.

Lukács apjának, a bankigazgatónak, a nemes szegedi Lukács család alapítójának, s Bánóczi apjának, a tekintélyes filozófusnak és irodalomtörténésznek már említettem a nevét. Benedek Marcell apja, Benedek Elek elsősorban gyermekirodalmat teremtő meseadaptációival, „a nép mesemondó fia”-ként, igen népszerű, közgondolkodásra ható személyiséggé vált. A hírneves apák árnyéka ránehezedett fiaikra. Ráadásul mindannyiuk esetében egyes hagyományok átadásának, a felmenők iránti hűségnek részleges vagy teljes megtörése, a gyökerektől való elszakadás soha egészen be nem hegesedett, noha láthatatlan sebei érzelmileg sérülékennyé tették őket e szférák iránt. A család elintézetlen generációs ügyei és a fiúkra hagyományozott *delegáció* egyaránt gátolta saját egyedi, hiteles személyiségük kibontakozását. A Benedek családban az anya – kötelekeit elvágva – feláldozta magát férje és új családja érdekében. A Lukács esztétikai és filozófiai

ambícióit mecénásként támogató apa egyenesen azt adta fia értésére, hogy „mindent áldozok azért, hogy naggyá, elismertté, híressé lássalak lenni”,⁵⁴ szóba sem hozva annak lehetőségét, hogy esetleg jelentéktelen emberként is számíthatna az apja elfogadására. Bánóczy esetében pedig éppen az apa eszményinek induló, majd egyre inkább körülményes barátságának kommunikatív emléke lehetett a fiúban a barátkozást fékező tényező.

A Benedek–Lukács–Bánóczy-szövetség születésére Benedek a következőképpen emlékezik vissza: 1903 őszén a két egyetemista, a Bölcsészettudományi Karra járó Benedek és a joghallgató Lukács közt „a színházra terelődött a szó. [...] Úgy érezzük, hogy a Nemzeti Színház megállt valahol 1850-nél, a Vígszínház 1880-nál [...] Most szöbáhozott Gyuri valamit, amiről eddig nem hallottam. – Bécsben egyetemi hallgatók csináltak egy színházegyesületet [...] Gyuri megismertetett egy jogász-kollégájával. Azt mondja, ragyogó eszű fiú. Bánóczy Lászlónak hívják, az irodalomtörténész Bánóczy József fia. [...] Nos, megvolt a találkozás. Bánóczy kistermetű, zömök fiú, kézsorítása, tekintete, erősen tagolt beszéde csupa energia. (Ilyen ember ne tudná a mi színházunkat megcsinálni?) [...] összeállítottunk vagy száz darabcímet: a leendő modern színház műsorát. Az avant-garde színház dolgában egy darabig nem történt semmi. Aztán egyszerre csak üzenetet kaptunk: Hevesi Sándor, a Nemzeti Színház segédrendezője, híret hallotta tervünknek és beszélni szeretne velünk. Megjelentünk Bánóczy Lacival és Lukács Gyurival a Centrál-kávéházban. [...] Január 24-én megvolt az első értekezés Gyurik lakásán. Bánóczy elnökölt. Úgy látszik, akár mennyire ódzkodik is (főleg zsidó volta miatt) – vállalnia kell az elnökséget. [...] Március 27. Alakuló közgyűlés [...] Hevesi Sándor elmagyarázza céljainkat. Az alapszabályokat elfogadják. Nevünk: *Thália-társaság*. [...] November 25-én, pénteken megvolt a *Thália* bemutató előadása. Őszinte siker. [...] A *Thália* vezetése egészen Bánóczy Laci nyakába szakad.”⁵⁵ A *Thália* négy évig működött, s ezalatt nemcsak számos tehetséges fiatal színészt indított el a siker felé, de a neves hollywoodi forgatókönyvíró, Lengyel Menyhért is a Tháliától kapott ihletet az íráshoz, még hozzá éppen a Lukács által fordított Ibsen-mű, *A vadkacsa* előadásán, amely elvarázsolta.⁵⁶

Benedek már az első évben fölvetette azt a dilemmát, hogy vajon a barátság vagy az ügy fontosabb-e, habár az ügyön akkor a színház ügyét értette.⁵⁷ 1905 nyarán aztán egy politikai nézeteltérés ürügyén felrobban a barátság. Benedek hosszú levelében egyaránt elmarasztalja Lukácsot és Bánóczit,

amiért nem osztják az ő álláspontját arról, hogy miképpen kell megvédeni a nemzet önérzetét azzal a világpolgárral szemben, aki a nemzetnek köszönheti, hogy emberszámba veszik őt. „Legjobban tenné, ha összepakolna és elmenne [...] Ha ugyan írja Benedek - zilált vallású kozmopolitáink találnak akkora pozíciót, mint idehaza [...] valószínűleg sejtetted, hogy rólad van szó. [...] minden magyar embernek, minden becsületes embernek egy táborban kell lennie”.⁵⁸ Lukács válaszelevelét nem ismerjük. Benedek következő levele világossá teszi, hogy itt nemcsak politikai vitáról, hanem az attitűdöt és az identitást érintő „zsidókérdésről” van szó: „A zsidóságot 1848 tette emberré, ma Magyarországon van a legjobb helyzetük, és mégis, Lengyeléken kívül, nincs egy zsidó ismerősünk, aki ebben a küzdelemben a nemzettel tartana”.⁵⁹ „A távolság közöttünk, jelenleg legalább, áthidalhatatlan, de legalább ezentúl nem szidjuk egymás apja istenét”⁶⁰ – zárja le Benedek a vitát és barátságot egyaránt, mielőtt még anyáik gyermekkori istenének kérdése is fölvetődne.

A saját adottságait kereső, drámaíróként és rendezőként magát tehetségtelennek tekintő Lukács – ahogy apja is észreveszi – isteníti Bánóczit, aki viszont az apja barátságát nagyra értékelve, tehetségében való hitét újra és újra kifejezve, igyekszik táplálni Lukács nagy sorsra hivatottság iránti reményeit. Amint ez levelezésükből látható, ő volt az, aki felhívta a figyelmét arra a pályázatra, melynek aztán első helyezettjeként Lukács szélesebb olvasói kör elé került. Bánóczy a következőket írta 1906. augusztus 5-én Lukácsnak: „Kedves Gyuri, ezt olvastam a ma esti *Magyarországban*: a Kisfaludy Társaság kitűzi többek közt a következő pályakérdést: »A drámaírás főbb irányainak ismertetése a múlt század utolsó negyedében. Benyújtási határidő 1907. október 31-ike«. Kíváncsi vagyok, micso da kifogásod lesz most. Ötnegyed külföldön töltött évéd esik közbe, ahol úgyis ezzel foglalkoznál. Itt nincs mentség”.⁶¹ A Budapesten az órákat nem látogató Lukács 1906. október 6-án Bánóczy nővére, Margit férjénél, a Kolozsvárott egyetemi tanár Somló Bódognál tette le állam- és jogtudományi doktori vizsgáját. A Kolozsvárra utazáson kívül valószínűleg nem került nagyobb erőfeszítésébe a jogi diploma megszerzése. Jogi témákkal a későbbiekben sem foglalkozó jogászdoktor Lukács doktori disszertációjának máig sem akadtak a nyomára, ami indokoltá teszi annak a kérdésnek a felvetését, hogy vajon valódi teljesítmény nélkül szerzett-e diplomát Lukács. A Somlóval való találkozásnak ugyanakkor más hozama is volt. Ő ismertette meg Lukácsot az első jelentős magyar szociológiai folyó-

irat, a Huszadik Század körével, melynek Somló egyik alapítója és névadója volt.⁶² A jogi doktorátus birtokában Lukács rövid időre tisztviselői munkavállalással kísérletezik. Bánóczi 1907 nyarán arra figyelmezteti, hogy ameddig nem tér ki, addig – izraelita vallásúként – nem számíthat előremenetelre.⁶³ Lukács augusztus 19-én bejelentette kitérését az illetékes rabbiságnál, s két héttel később már evangélikus keresztlevél birtokosa. Bánóczi eszményítése és a tőle kapott, saját roppant ambícióit érintő megerősítés ezen a ponton, úgy tűnik, egyaránt abbamaradt. Bánóczi szemszögéből, ha némileg más formában is (amennyiben apja barátja formálisan nem tért ki), megisméltődött apja barátságának esete. Most az ő barátsága foszlott szét a konfliktus feltárása nélkül.

A BARÁTI KAPCSOLAT CENTRUMA

Ha az egységérzés, a közös szellem, egymás önérték-érzésének növelése, s a folyamatos visszajelzés arról, hogy a másik derék, tisztességes ember, hozzátartozik a barátság rendeltetéséhez, akkor Bánóczi és Lukács barátságának e funkciói 1908-ra elvesztették alapjukat. A Thália megszűnt, Bánóczi tisztviselői pályára lépett, s – apjához hasonlóan – jelentős szerepet vállalt az izraelita közművelődésben. Lukács 1907 decemberében megismerkedett és beleszeretett a tanítónőként dolgozó, festő Seidler Irmába, ám nem akarta elkötelezni magát a kapcsolatnak, melyet igyekezett titokban tartani. Megelégedve a megalázó helyzetet, Irma 1908 októberében megírta „végleges” szakítólevelét, s férjhez ment egy festőtársaéhoz. Az esszéisztikus – a művek alkotását az élet megélésénél fontosabbnak tartó – életmódra berendezkedett Lukács viszont „se vele, se nélküle” típusú kapcsolati dinamikát igyekezett fenntartani az asszonnyal, miközben 1909-ben párhuzamosan viszonya volt Balázs Béla húgával, a hajadon Bauer Hildával. A korabeli polgári konvenciók házasságon kívüli kapcsolatként legfeljebb „korán elvált fiatal asszonyokat tűrtek meg – ha a viszonyból nem születik gyerek” – állította a konvenciókon mégis átlépő Lukács.⁶⁴ „Mindennek súlypontja végérvényesen és többé megingathatatlanul a munkában van. [...] Tudod, mennyire kellett nekem régen emberek és emberi viszonyok. Végeredményben három volt, ami centrumot érintett: Laci, Irma és Te” – írta 1910 decemberében az előrehaladt tuberkulózisban szenvedő Poppernek.⁶⁵ A múlt idő („kellettek nekem régen”) arra utal, hogy a súlypont akkora már a kapcsolatokról a művek megírására helyeződött át. A következő

évben aztán Lukács valóban végleg megszabadult e három, korábban centrális kapcsolat terhéől. A Bánóczi-barátság forrása már 1908-ban kiapadt, Irma és Leó pedig 1911-ben eltávoztak az élők sorából.

Lukács 1908-ban írt elbeszélése, a *Midász király legendája* önmagát beteljesítő jóslattá vált. A tündér iránt vágyódó mesebeli király elbujdosik vágyának tárgya elől. Nem nyújtja ki a kezét az őt szerető tündér felé. Ellenkezőleg. A csábítástól való szabadulás reményében a tünemény halálát kívánja. A szegventől megalázott, fájdalommal és haraggal telt tündér megátkozta Midászt: „arannyá merevüljön minden, amihez hozzáér a kezed”.⁶⁶ A mese mégsem a tündér, hanem Midász – vagyis Lukács – szenvedéséről szól. Az „emberáldozat” mindamellett nem hozott létre új súlypontot Lukács életében. Szükségtelen volt a feláldozás. Az önnön identitásának archimédeszi pontját kereső Lukács az *esszéisztikus* életvitel eszményétől – amint ez az élettörténetből rekonstruálható – a *luciferi jobban csinálás* grandiózus életprogramja felé haladt. Lukács nem művész, így az a lehetőség, hogy a hiteltelennek tartott mindennapi élet felett ellebegve, annak megváltoztatására való törekvés nélkül hozzon létre a világot elviselhetővé tévő műveket, nem adatott meg a számára. A másik lehetőség, a platonikusé, akinek kezéből kicsúszik az élet, nem elégíti ki Lukács érvényesülési törekvéseit. Az 1908-as évektől lassan kristályosodó, a teremtetnél jobb világ konstruálására törekvő projekt luciferi lázadás az isteni rend ellen.

Lukács e vajúdó időszak kezdete – amikor a Kisfaludy Társaság 1908 februárjában ünnepélyesen bejelenti, hogy Lukács a drámatörténeti pályázat nyertese – kerül szoros kapcsolatba Polányival. Polányi közvetlen, meleg hangú levélben azonnal gratulál Lukács diadalához „Édes jó Gyuri barátom” megszólítással kezdve, s „a te Karlid” szavakkal zárva a levelét.⁶⁷ 1908 decemberében a következő felkéréssel hívja meg Lukácsot a Galilei Kör vitaülésére: „talán van mondanivalód a *tudomány és a művészeti igazság*-ra nézve: igen érdekes és hálás volna. Megtanulsz nyilvánosságba vitatkozni”.⁶⁸ Lukács el is megy, s fellépése után megírja *Az utak elváltak*, a *Nyolcak* festőcsoport melletti kiállítását tükröző esszéjét.⁶⁹ Popper gyakorta hivatkozik Karlira Lukácsnak írt leveleiben, vagy dicsérve őt, vagy a hiányát, a „karlitlanságot” panaszolva. Lukács viszont, akinek nem volt gyermekkori barátja, kizárólag magának szeretné kisajátítani a művészi ének, rajz és írás tehetségével megáldott Leó barátságát. Poppernek küldött leveleiben Lukács különféle módokon próbálja aláásni Popper Karli talentumá-

ba vetett hitét. Popper és Polányi barátságát azonban nem tudja kikezdeni, Polányi pedig valószínűleg nem is tud az ármánykodásról.

A már akkor is baloldali Polányi a huszadik század elejének öt legjelentősebb – a konvenciók robbanását, új kulturális értékek megvalósítását, s a közgondolkodás fejlesztését feladatul tűző, ugyanakkor közvetlen politikai célt nem hirdető –, elsősorban magyar zsidók által alapított és fenntartott csoportosulása közül a harmadiknak, a Galilei Körnek volt alapítója. Ezt időben a Társadalomtudományi Társaság előzte meg 1901-ben. A Nyugat ugyancsak 1908-ban indult, míg a Magyarországi Pszichoanalitikai Egyesület 1913-ban alakult. A Lukács körül 1915-ben szerveződő Vasárnapi Kör megalakításának egyik impulzusát valószínűleg éppen a Polányival való barátkozás emlékei adták.

Lukács végül a konvertita baloldaliság kommunista etikát teremtő válfajában talált kivezető utat a luciferizmus felé. Polányi már 1908-ban is baloldali volt, igaz az ő baloldalisága egészen más volt, mint a későbbi Lukácsé. Kapcsolatuk a barátkozás szintjén is többszörös félreértés volt. Polányi barátkozni akart, Lukács viszont ki akarta szorítani Polányit a hármójuk – Popper által összetartott – triumvirátusából. E tekintetben Polányi hiszékeny volt, Lukács pedig manipulatív. A magyar zsidóság szemszögéből valamennyien osztották azt az illúziót, hogy lelkes asszimilánsként – mely folyamat utolsó lépése a kikeresztelkedés – maradéktalan társadalmi befogadás lesz az osztályrészük. Nem vették észre a magyar zsidóság kiegyezés után csaknem negyven éven át tartó aranykora végének, a hanyatlás figyelmeztető jeleit. Igaz, a zsidóknak Egyiptomból az Ígélet Földjére való belépésig szintén negyven évet kellett várniuk, mert ennyi időre volt szükség a régi rabszolgaság mentális következményeinek levetéséhez, a rabszolgai beidegződésekből való kitanuláshoz. A magyar zsidóság és az Exodus mozaikus zsidóságának helyzete között azonban volt egy döntő különbség. A pusztai vándorlás kezdetén az Örökkévaló és népe közt megkötött szövetség megszilárdítása, a mindennapi életben történő hiteles és elkötelezett gyakorlásának természetessé válása igényelte a negyven évet. A magyar zsidóság Ferenc József császár pártfogásával ugyan lehetőséget kapott a magyar polgári Kánaán felépítésére, s egyúttal a magyar királyság megmentésére, ám civilizátori megbízatása ezzel véget ért. A magyar zsidóság mégsem lett „zsidóság fája elszáradt ága” – amint azt Herzl jóslta –, mert „ennek a »törzsnek« a sorsa még nem »lejátszott« – miként Kőbányai János írja, hozzáfűzve a kérdést, hogy vajon „helyén marad-e, s folytathatja-e törté-

nelmét, avagy teljes fölszívódással (noha ezt a példát eddig még nem ismeri a történelem) szünteti-e meg önmagát?”⁷⁰ Lukács és Polányi széteső barátságának nem az a tanulsága, hogy a magyar zsidók közti barátságok nem fontosak. Ellenkezőleg, nagyon is sorsdöntőek. A barátságot *megtartó centrum*nak azonban nem a luciferi, hanem a régmúltba visszavezető mozaikus szövetségben és a közelebbi múlt hiteles, közös ügyet szolgáló ikonikus barátságaiban vannak az erőforrásai.

JEGYZETEK

- LUKÁCS György, *Történelem és osztálytudat*, Budapest, Magvető, 1971.; POLÁNYI Károly, *A nagy átalakulás*, Budapest, Napvilág, 2004.
- DUCZYNSKA Ilona, *Horváth Zoltán, Polányi Károly és a Galilei kör*, *Századok*, 1971/1., [89–104.], 92.
- VEZÉR Erzsébet, *Írástudó nemzedékek: A Polányi család története dokumentumokban*, Budapest, MTA Filozófiai Intézet, Lukács Archivum, 1986, 14.
- Georg LICHTHEIM, *Lukács*, New York, Viking, 1970.
- István MÉSZÁROS, *Lukács' Concept of Dialectic*, London, Merlin, 1972.
- POPPERÉ LUKÁCS Mici, *Emlékeim Bartókról, Lukács Györgyről és a régi Budapestről = Magyar zenetörténeti tanulmányok Kodály Zoltán emlékére*, szerk. BÓNIS Ferenc, Budapest, Zeneműkiadó, 1977, 379–410.
- Andrew ARATO, Paul BREINES, *Lukacs and the Origins of Western Marxism*, New York, Pluto, 1979.
- Mary GLUCK, *Georg Lukács and his Generation 1900–1918*, Cambridge, Harvard University Press, 1985.
- HERMANN István, *Lukács György élete*, Budapest, Corvina, 1985, 28.
- GYURGYÁK János, *Polányi Károly*, Budapest, Fővárosi Szabó Ervin Könyvtár, 1986 (Magyar Szociológiatörténeti Füzetek, 2), 10–11.
- LUKÁCS György, *Napló = L. Gy., Curriculum vitae*, Budapest, Magvető, 1982, [415–453.] 421.
- Arpad KADARKAY, *Georg Lukács: Life, Thought, and Politics*, Cambridge, Basil Blackwell, 1991, 62.
- HERMANN, *I. m.*, 19.
- Gareth DALE, *Karl Polanyi*, Columbia University Press, 2016, 34.
- DUCZYNSKA Ilona, *Polányi Károly: Jegyzetek az életéről = VEZÉR, I. m.*, [120–126.] 121.
- KENDE Zsigmond, *A Galilei Kör megalakulása*, Budapest, Akadémiai, 1974, 123.
- BENDL Júlia, *Lukács György élete a századfordulótól 1918-ig*, Budapest, Scientia Humana, 1994, 8.
- Uo.*, 66.
- KONRÁD Miklós, *Zsidóságon innen én túl: Zsidók vallásváltása Magyarországtól a reformkortól az első világháborúig*, Budapest, MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont Történettudományi Intézet, 2014, 285.
- BENDL, *I. m.*, 79.
- LUKÁCS György, *Megélt gondolkodás: Életrajz magnószalagon*, Budapest, Magvető, 1989, 140.
- BENDL, *I. m.*, 90.

- ²⁵ LUKÁCS György *levelezése (1902–1917)*, Budapest, Magvető, 1981, 265.
- ²⁴ *Uo.*, 285.
- ²⁵ Csilla MARKÓJA, *Popper and Lukács – The Anatomy of a Friendship*, Acta Historiae Artium, 2012/53., [233–248.] 236.
- ²⁶ *Uo.*
- ²⁷ SCHWEITZER Gábor, *Miért nem kellett Herzl a magyar zsidóknak? A politikai zionizmus kezdetei és a magyarországi közvélemény*, Budapesti Negyed, 1994/2. <http://epa.oszk.hu/00000/00003/00004/herzl.htm> (Letöltve: 2021. január 15.)
- ²⁸ *Uo.*
- ²⁹ Jay GELLER, *The Conventional Lies and Paradoxes of Jewish Assimilation: Max Nordau's Pre-Zionist Answer to the Jewish Question*, Jewish Social Studies, 1995/1, 129–160.
- ³⁰ BENDL, I. m., 40.
- ³¹ Max Simon NORDAU, *Degeneration*, Jefferson Publication, 2016, 11.
- ³² Steven E. ASCHHEIM, *Max Nordau, Friedrich Nietzsche és az elfajulás*, Múlt és Jövő, 2007/4., [77–85.] 77.
- ³³ LUKÁCS György, *Megélt gondolkodás... i. m.*, 97.
- ³⁴ ÚJVÁRI Hedvig, *Testi (sz)épség: Az „izomzsidó” fogalma Max Nordaunál a fin de siècle kontextusában: A „Muskeljude”*, Múlt és Jövő, 2019/2., 36–44.
- ³⁵ Mary GLÜCK, *A láthatatlan zsidó Budapest*, Budapest, Múlt és Jövő, 2017, 175.
- ³⁶ HELLER Ágnes, *Moses Hess az előbarcos: Róma és Jeruzsálem*, Múlt és Jövő, 2008/2–3., [49–53.] 52.
- ³⁷ PATAI József, *Herzl*, Budapest, Pro Palesztina, 1931, 80.
- ³⁸ *Uo.*, 96.
- ³⁹ *Uo.*, 100.
- ⁴⁰ *Uo.*, 115.
- ⁴¹ *Uo.*, 208.
- ⁴² *Uo.*, 184.
- ⁴³ HERMANN István, *Alexander Bernát, az esztéta és filozófus = A magyar filozófiai gondolkodás a századelőn*, szerk. KISS Endre, NYÍRI Kristóf, Budapest, Kossuth, 1977, [41–55.] 51.
- ⁴⁴ PATAI, I. m., 249.
- ⁴⁵ *Uo.*, 323.
- ⁴⁶ KÓBÁNYAI János, *Szétszálazás és újraszövés: A Múlt és Jövő, a Nyugat és a modern zsidó kultúra megteremtése*, Budapest, Osiris, 2014, 65.
- ⁴⁷ PATAI József, *J. L. Gordon: Születésének századik évfordulója = Évkönyv*, szerk. SZEMERE Samu, Budapest, Izr. Magyar Irodalmi Társulat, Franklin, 1931, LIII, [49–62.] 56.
- ⁴⁸ *Uo.*, 53.
- ⁴⁹ *Uo.*, 61.
- ⁵⁰ ALEXANDER Bernát, *Akik szerint van zsidókérdés = A zsidókérdése Magyarországon: A Huszadik század körkérdése*, Budapest, Társadalomtudományi Társaság, 1917, [35–41.] 35.
- ⁵¹ HERCZEG Ferenc, *Andor és András: Budapesti történet*, Budapest, Singer és Wolfner, 1903.
- ⁵² HELLER Ágnes, *Zsidótlantás a magyar irodalomban = H. Á., Az idegen*, Budapest, Múlt és Jövő, 1997, 158–171.
- ⁵³ MÉREI Ferenc, *Lélektani napló*, Budapest, Osiris, 1998.
- ⁵⁴ LUKÁCS György *levelezése... i. m.*, 148.
- ⁵⁵ BENEDEK Marcell, *Naplómat olvasom*, Budapest, Szépirodalmi, 1965, 298–303.
- ⁵⁶ LENGYEL Menyhért, *Életem könyve*, Budapest, Gondolat, 1987, 51.
- ⁵⁷ BENEDEK, I. m., 301.
- ⁵⁸ BENDL, I. m., 52.
- ⁵⁹ *Uo.*, 54.
- ⁶⁰ *Uo.*, 55.
- ⁶¹ LUKÁCS György *levelezése... i. m.*, 45.
- ⁶² LUKÁCS, *Megélt gondolkodás... i. m.*, 136.
- ⁶³ KONRÁD, I. m., 355.
- ⁶⁴ LUKÁCS, *Megélt gondolkodás... i. m.*, 51.
- ⁶⁵ LUKÁCS György *levelezése... i. m.*, 290.
- ⁶⁶ LUKÁCS György, *Midasz Király legendája = L. Gy., Ifjúkori művek*, Budapest, Magvető, 188–198.
- ⁶⁷ LUKÁCS György *levelezése... i. m.*, 56.
- ⁶⁸ *Uo.*, 102.
- ⁶⁹ LUKÁCS György, *Az utak elváltak = L. Gy., Ifjúkori művek... i. m.*, 280–286.
- ⁷⁰ KÓBÁNYAI János, *A nem Auschwitzban kötött szerződésről: Zsidó rendszerváltás – 1989–2029*, Budapest, Múlt és Jövő, 2020, 218.

Szilágy Ákos (egy perc)

ma egy kicsit hosszabb a nyár
holnap megint rövidebb
jég jön vég jön – hajtűkanyar
tavasz ősszel fenyeget

egy perc alatt szétmegy minden
egy perc alatt összeáll
nincs fizika primitívebb
nincs olyan hogy szép halál

egy perc alatt összeomlik
egy perc alatt visszaáll
nappali lét átszüremlik
éjszakába – bon soir!